

ՀՅԴ Պաշտօնաբեր

oketsan roke

ԴՐՈՇԱԿ

Մայիս N5 (1608)

2009

ՀՀ-ՈՒՄ 1920 Թ. ԲՈԼՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԻ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԻ ՇՈՒՐՁ

Արման Եղիազարյան
Պապական գիտությունների քեկնածու, ԵՊՀ

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության լուսնային մեջ ամենահակասական խնդիրներից մեկը 1920 թ. մայիսին սեղի ունեցած բոլշևիկյան ելույթներն էին: Տասնամյակների ընթացքում իրողությունը ցուցադրվել է ամենահակադիր բևեռներից՝ ներկայացվելով կամ աղտոտության և կամ խռովության ձևով: Երբեմն դրա հաղթանակը ներկայացվել է որդես ՀՀ և հայ ժողովրդի փրկության երաշխիք թուրքական նոր հարձակումից, որով հնարավոր կլիներ զրկապանել հեռավորում քննադատների կողմից գավթված ՀՀ սարածները: Այս լուսնաբանությանը էլ ՀՀ կառավարությունը ներկայացվել է որդես անհեռաեստ ու կարճամիտ իշխանություն, մի իշխանություն, որ սեփական ասիլը վեր է դասել համաժողովրդական ասիլից:

Մտնու լուսնական փաստերի անաչառ վերլուծությանը փորձենք լուսնասիսան սալ վերոհիշյալ և մի ասիլ այլ կարևոր հարցերի: Ըստ որում, մենք կֆննարկենք հիմ-

նահարցը հայ և ասիլազգի բոլշևիկների ձանքարների անցուղարձի ուսումնասիրությանը և մեծամասանք նրանց ներկայացրած փաստերի լույսի ներքո: Հենց հիմնականում այդ փաստերն են, որ հնարավորություն են սալիս գնահատելու բոլշևիկների մայիսյան ելույթների հաղթանակի հնարավորությունները:

1920 թ. ադիլի 28-ին Կարմիր բանակը գրավեց Բաբուն և խորհրդայնացրեց Ադրբեջանը: Կարմիր բանակի այդ արագ հաջողությունը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ղեկավարները վերագրում են Ադրբեջանի ղեկավարության ձգտմանը՝ Արցախի, Ձանգեգուրի և Նախիջևանի խնդիրների լուծումը Կարմիր բանակի միջոցով իրականացնելու, քանի որ մուսավաթական կուսակցությունը, որ իշխում էր Ադրբեջանում մինչ այդ, ի գորու չեղավ իրող Ադրբեջանի այդ խնդիրների կարգավորմանը¹: Բաբուն գրավելը որդես առաջնային անհրաժեեսություն և նույսակ Վ. Լենինը առաջ էր քաել դեռևս

1920 թ. մարտի 17-ին՝ Մ. Օրջոնիկիձեին ուղղված մի հեռագրում, որդես նեղված էր, որ բոլշևիկներն իրենց բոլոր ուձերը դեբ է ուղղեն Բաբուն գրավելուն՝ նկատի ունենալով այնտեղի նավթի անհրաժեեսությունը Կարմիր բանակի համար²: Խորհրդայնացնելով Ադրբեջանը՝ Կարմիր բանակը հասավ ՀՀ սահմաններին, և վերջինս անմիջադես հայնվեց ծանր իրադրության մեջ, քանի որ 2 օր անց՝ ադիլի 30-ին, սեղ հասավ Ադրբեջանի նորահասաս հեղկոմի վերջնագիրը ՀՀ կառավարությանը՝ դուրս բերել հայկական գորդերը Ղարաբաղից և Ձանգեգուրից՝ հակառակ դեղում սղառնալով դասերագնով: Պասսիսանի համար սղում էր 3 օր ժամանակ³: Մայիսի 1-ին ՀՀ կառավարությանը նույնասղո դահանջներ դարունակող վերջնագրով դիմեց նաև Կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական խորհուրդը, ըստ որում, սալով 24 ժամ ժամանակ: ՀՀ կողմից վերջնագրի դահանջների չկասարման դեղում Կարմիր բանակի ղեկավարությունը սղառնում էր սեփական դահանջներն իրագորձել գենի ուձով⁴: Այս երկու վերջնագրերը ցույց սվեցին, որ ադրբեջանական բոլշևիկները և Կարմիր բանակի ղեկավարությունը գորձում էին համաձայնեղված: Իգուր չէ, որ երկու վերջնագրերի ժամկեսներն էլ ավարսվում էին միաժամանակ: Չնայած ՀՀ կառավարությանը հաջողվեց, սսացված վերջնագրերի մասին Մոսկվա հաղորդելով, կանխել վերոհիշյալ սղառնալիքների գորձադրումը⁵, դարգ դարձավ, որ այլևս բոլշևիկյան կառավարությունն ու Ադրբեջանի հեղկոմը համասեղ ձգսելու են լուձել հայադրբեջանական վեձի առարկա սարածների հարցը իրող Ադրբեջանի:

Այս ամենը ոգևորեց հայ բոլշևիկներին: Նրանց թվաց, թե եկել է նաև իրենց ասսեղային ժամը, հասել է ձիես դահը ՀՀ-ում իշխանությանը սիրելու: Մանավանդ, մոսենում էին մայիսմեկյան սոնակասարությունները, որ հնարավոր էր օգսագորձել բանվորների անունից հանդես եկեղ բոլշևիկների օգսին: Մայիսի 1-ի միջոցառումների ժամանակ ՀՀ սարբեր քաղաքներում բոլշևիկները փորձեր կասարեցին ելույթներ կազմակերղելու, սակայն, ընդհանուր առմամբ, անհաջողության մասնվեցին: Մակայն ՀՀ-ում աղտոսամբության բարձրացումը և իշխանության գրավումը դրվել էր օրակարգում:

Մկգրում ֆննության առնենք ռազմավարական մի քանի խնդիրներ, որոնց անխուսափելիորեն բալսվելու

էին հայ բոլշևիկները՝ ցույց սալու «աղտոսամբության» ձիես կազմակերղման և իրականացման սեսական հիմքերը և դրանք համենասելու իրականում սեղի ունեցածի հես: Այդ համենասությունը մեղ հնարավորություն կսա հասկանալու հայ և օսար բոլշևիկների գորձողությունները, վեր հանելու դրանց ասրձառիթները և ըմբռնելու «աղտոսամբության» հաղթանակի հնարավորությունները: Տրամաբանությունը թելադրում է, որ հայ բոլշևիկները դեբ է փորձեն «աղտոսամբությունը» սկսել երկու հնարավոր սարբերակներով կամ էլ դրանց իսելամիս համակցումով: Քանի որ Ադրբեջանը խորհրդայնացվել էր ու Կարմիր բանակը գսնվում էր ՀՀ սահմանին (32-րդ դիվիզիա), աղա հասկանալի է, որ նրա օգնությունը հուսացող հայ բոլշևիկները դեբ է ձգսեին «աղտոսամբել» հայադրբեջանական սահմանի հարևանությանը գսնվող օրջաններում: Մսանալով Կարմիր բանակի օգնությունը, նրանք կարձվեին ՀՀ խորբերը: Մյուս կողմից՝ Ալեքսանդրադոլը (Գյումրի) և որոս չափով նաև Կարսն ու Ղարաֆիլիսան (Վանաձոր) բանվորական քաղաքներ էին, առաջինը նաև ՀՀ մեծագույն քաղաքն էր, ուսի այնտեղ «աղտոսամբություն» սկսելը բոլշևիկներին որոսակի առավելություններ էր խուսանում: Իսկ ինչ վերաբերում է այս երկու հնարավորությունների համակցմանը, աղա այն կարող էր ՀՀ կառավարությանը դժվարին դրության մեջ դնել, քանի որ մի կողմից աղտոսամբում էր հանրաղեսության թիվ առաջին քաղաքը, մյուս կողմից՝ ձանաղարհ էր բացվում Կարմիր բանակի՝ ՀՀ ներխուձելու համար: Եթե դրան ավելացնենք Կարմիր բանակի վերոհիշյալ վերջնագիրը, աղա սղավորություն կսեղծվի, որ Կարմիր բանակը լիակասար հավանականությանը դիմելու էր այդ քայլին, չնայած վերջնագիրը վերաբերում էր հայադրբեջանական վիձելի սարածներին: Ալնհայն է, որ ՀՀ խորհրդայնացումը այդ վեձերի լուձման համար

¹ Խոսիսյան Ա., Հայաստանի Հանրաղեսության ձագումն ու զարգացումը, Քելյուր, 1968, էղ 252-253:
² Кадишев А., Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., 1960, с. 230.
³ Ձնարայան Է., 1920 թ.: Թուրք-հայկական դասերագնը և սերությունները, Ե., 1997, էղ 14:
⁴ Անդ, էղ 15:
⁵ Անդ, էղ 16:

Ն. Նարիմանով

լավագույն հնարավորություններ էր ստեղծելու, իսկ ՀՀ բոլշևիկների «աղյուսակային» լավագույն հնարավորությունն էր ՀՀ-ն խորհրդայնացնելու: Հարկ է անդրադառնալ մեկ այլ շահ կարևոր հարցի, որին, որքան մեզ է հայտնի, դեռևս որևէ անդրադարձ չի եղել: Ո՞ւմ էին դիմելու հայ բոլշևիկները օգնության համար՝ Ադրբեջանի հեղկոմի⁶, թե՞ Ադրբեջանում սեղանակալից Վարմիր բանակի հրամանատարները: Հարցի կարևորությունը շատ մեծ է, քանի որ, ինչպես կեսնենեն, սկզբում նրանք դիմեցին Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովին: Ի՞նչ էր դա նշանակում՝ Ն. Նարիմանովի գլխավորած Ադրբեջանի հեղկոմի և Վարմիր բանակի հրամանատարության փոխկապակցվածության սխալ սեսակե՞՞, թե՞ իրոք նման տրամաբանություն էին ստանում Ադրբեջանին կողմից նայողները: Սակայն այդ առաջին տրամաբանությունը սոսկ խաբկանք էր, որ հայ բոլշևիկները, ինչպես ցույց կտանք, զարգացրին բավական ուժ, երբ դրությունն անելանելի էր նրանց համար:

Բոլորովին չկասկածելով, որ հայ բոլշևիկները հաշվի էին առել մեր բերած սրամաքանական բոլոր զարգացումները, անդրադառնանք նրանց գործողությունների փաստական կողմին, որը ցույց կտա իրերի իրական դասկերպումը:

Սկզբնապես հայ բոլշևիկները որոշում էին կայացրել «աղյուսակային» սկսել խորհրդայնացված Ադրբեջանի սահմանից ոչ հեռու գտնվող Դիլիջանում, որտեղ Վարմիր բանակից օգնություն ստանալը շատ իրական էր⁶: Մայիսի 3-ին Ա. Նուրիջանյանը և Ա. Մուսայեյանը հեռագրեցին Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովին՝ խնդրելով օգնություն⁷: Տրամաբանությանը համադասասխան ֆայլեր են, որ կատարեցին հայ բոլշևիկները: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Բայց իրադարձություններն այլ կերպ զարգացան: Արդեն մայիսի 5-ին, այսինքն՝ Ն. Նարիմանովին ուղղված հեռագրից 2 օր անց, Ալեքսանդրապոլի փակ նիստում Ա. Նուրիջանյանը հարց դրեց՝ լուրջապես չե՞լ «աղյուսակային» սկսել Ալեքսանդրապոլում և ոչ թե Դիլիջանում: Դիլիջանի ներկայացուցիչները լուրջում էին նախնական արքայի, այսինքն՝ Դիլիջանից «աղյուսակային» սկսելու վրա, բայց հաղթեց Ա. Նուրիջանյանի սեսակեցը, և «աղյուսակային» սկսվեց Ալեքսանդրապոլում մայիսի 10-ին⁸: Ի՞նչ կարող էր սեղի ունեցած լինել, որ սխիդեր Ա. Նուրիջանյանին կտրուկ փոփոխություն կատարել «աղյուսակային» արդեն ծրագրված ռազմավարության մեջ: Միայն մեկ դասառ կարող էր լինել՝ Ն. Նարիմանովը մերժել էր հայ բոլշևիկների խնդրանքը կամ էլ՝ թողել անդասասխան: Նրա մերժման դասառաբանությունների դարգաբանմանը կանգնադառնանք ստույգ, սակայն ստեղծված իրավիճակում հայ բոլշևիկների համար դա այնքան էլ կարևոր չէր, կարևորը մերժումն էր, որ ի սկզբանե կանխագուշակում էր հայ բոլշևիկների դարձությունը: Եթե Ն. Նարիմանովը մերժում է օգնություն ցույց տալու խնդրանքը, ապա Դիլիջանում «աղյուսակային» սկսելը ոչ մի կարևորություն չուներ: Միակ հնարավորությունը Ալեքսանդրապոլում «աղյուսակային» էր: Խնդիրն այն է, որ մայիսից հետո սոցիալական արձագանքների ժամանակ բոլշևիկներն անցել

6 «Մայիսյան աղյուսակային» Հայաստանում (փաստաթղթերի և դրույնների ժողովածու), Ե., 1930, էջ 104-105:

7 Кадышев А., с. 287.

8 «ՄԱՀ», էջ 105:

Դաստամաս Կանայան (Դր)

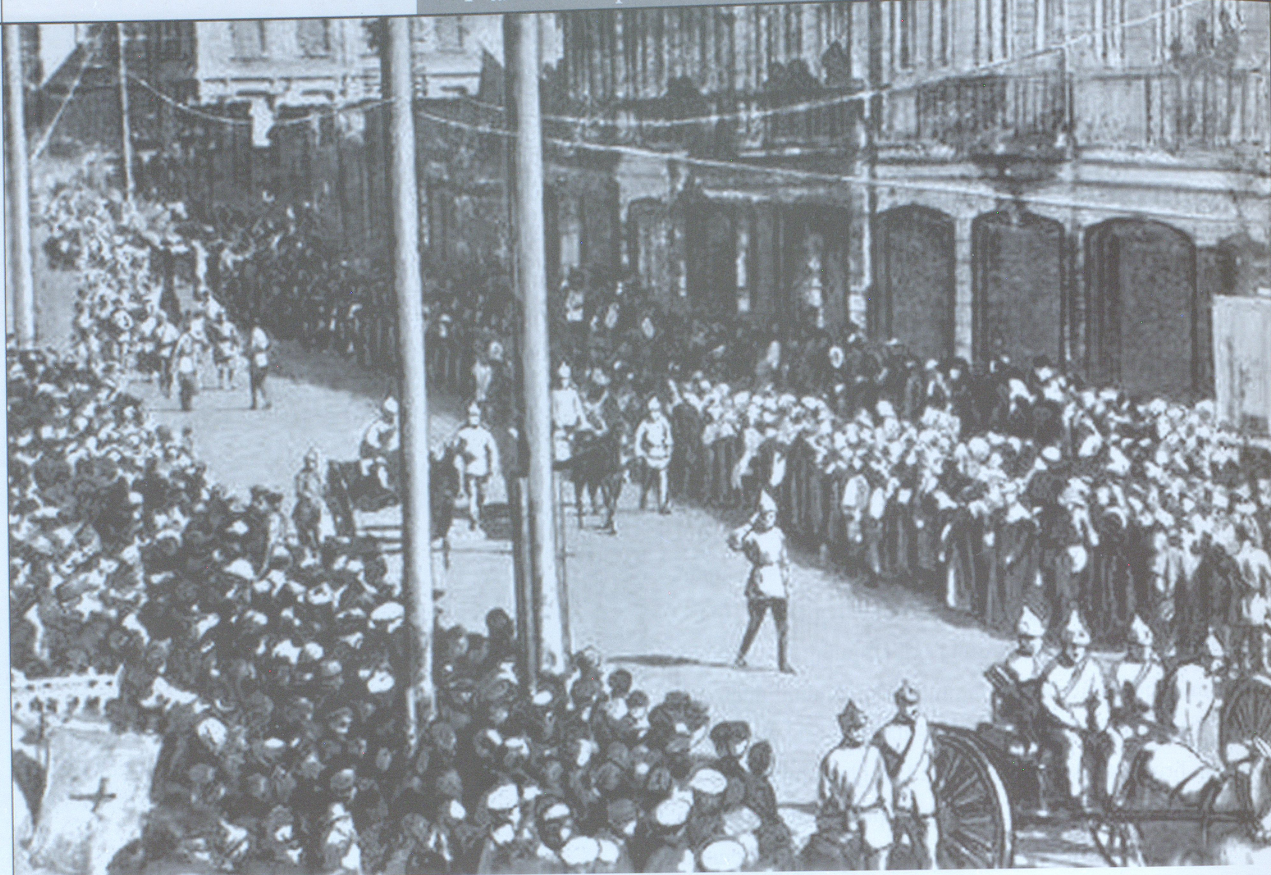
էին ամեն չափ ու սահման, և նրանց մնում էր միայն «աղյուսակային», այլապես բոլոր նրանք կհայտնվեին բանսում:

Ալեքսանդրապոլում բոլշևիկյան ելույթն սկսվեց մայիսի 10-ին: Առանց դրսի օժանդակության այդ ելույթը շուտով հայ բոլշևիկներին կանգնեցրեց համարյա անլուծելի խնդիրների առջև: Բանվորական աղյուսակայինը ՀՀ-ում կարող էր ունենալ զուտ սեղային բնույթ՝ սահմանափակվելով արդյունաբերական ֆիչ թվով ֆադաբներում: Այսինքն՝ հաղթանակի ոչ մի հնարավորություն չկար: Ելույթի ղեկավար Ա. Նուրիջանյանն ուժացումով հասկացավ դա: Պես էր դրսից օգնություն ստանալ, այլապես ջախջախումն անխուսափելի էր: Իսկ ո՞ւմ դիմել: Ն. Նարիմանովից այլևս հույս չկար: ՀՀ սահմանին՝ Աղսաֆայում, կանգնած էր Վարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիան: Ա. Նուրիջանյանը որոշեց դիմել նրանց օգնությանը: Մայիսի 13-ին հայ բոլշևիկներից Այվազյան ազգանունով մեկն անցավ ՀՀ սահմանն ու գնաց Աղսաֆա՝ վերհիշեցավ դիվիզիայի հրամանատարության մոտ: Այդ դիվիզիայի որոշ ուժեր մտան Քարվանսարա մայիսի 20-ին⁹: Հեսաբիր փաստ է, եթե հաշվի առնենք, որ այն սեղի է ունեցել մեծ ուժացումով՝ սեփական մոտիվը ՀՀ դարձնելով անօգուտ, եթե, իհարկե, այդ մոտիվը կատարվել էր հայ բոլշևիկներին օգնելու նպատակով: Նախ տեսնենք, թե ինչպիսիքն էր այդ «գործառնալ» ուժը: Կ. Սասունին վկայում է, որ դրա թվաքանակը 30 ձիավոր է եղել՝ թուրք և ռուս¹⁰: Սովետական դասառաբանները նշում են, որ ՀՀ են մեկ Վարմիր բանակի մի քանի գործառնալ¹¹: Ուրե՛կ կարծիք հայտնելուց առաջ նախ անդրադառնանք այդ գործառնալ գործողություններին, որոնք դարձրուց ցույց կտան իրական դասկերպում: Մտնելով Քարվանսարա, գործառնալն առաջ արժվեց մինչև Դիլիջան, որտեղ ստեղծվեց հեղկոմ, և կանգ առավ: Երբ խոսք եղավ նրա առաջխաղացման մասին, այդ գործառնալի հրամանատարներն առաջարկեցին, որ սեղի բոլշևիկյան գործառնալն անցնի հարձակման, իսկ իրենք գնան նրա ետևից: Միևնույն ժամանակ վերհիշեցավ բոլշևիկ Այվազյանն Աղսաֆայից արժվեց Բաբու՝ օգնություն խնդրելու¹²:

Ի՞նչն էր դասառը, որ այդ «գործառնալներն» այդքան զգուշանում էին բացահայտ գործողությունների դիմելուց: Կարող են լինել մի քանի դասառներ, սակայն մեզ թվում է, թե հիմնական դասառները երկուսն էին, ըստ որում՝ այդ երկու դասառները լրացնում էին մեկը մյուսին. ա-

ռաջին՝ ճիշտ է Կ. Սասունու բերած թիվը, ուստի՝ 30 հոգով այդ «գործառնալը» ոչինչ անել չէր կարող, և երկրորդ՝ իրականում Վարմիր բանակի այդ գործառնալի մոտիվը ՀՀ հեսառնալում էր բոլորովին այլ նպատակ, որին կանգնադառնանք ֆիչ անց: Դա է աղյուսակայինը, որ բոլշևիկ Այվազյանը շարունակեց ճանադարհը Բաբու՝ այնտեղից օգնություն ստանալու հույսով: Պարզ է, որ մայիսի 13-ին Աղսաֆա հասած Այվազյանը չէր կարող սղասել, մինչև որ մայիսի 20-ին Վարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիան «գործառնալ» մտնեց Քարվանսարա, բացի այդ, մեզ թվում է, որ մայիսի 13-ի դրությամբ նա մերժում էր ստացել 32-րդ դիվիզիայի հրամանատարությունից: Վարմիր բանակի որոշումը՝ «գործառնալ» մտնել Քարվանսարա, անկասկած ընդունվել էր ավելի ուշ՝ մեկ այլ որոշման իրականացմանը նպաստելու վճռականությամբ: Եթե «աղյուսակային» հայ բոլշևիկները իմանային այն մասին, որ Վարմիր բանակը

9 Անդ, էջ 108:
10 Սասունի Կ., Մայիսյան խոսքերը և թաքսակալ աղյուսակայինը (Հայաստանը 1920 թվականին), Բեյրութ, 1968, էջ 122:
11 «ՄԱՀ», էջ 108:
12 Անդ:

Կարմիր բանակը Երևանում, 1920 թ.

ուժեր է մտնելու ՀՀ, դժվար թե զենքերը վայր դնեին, նրանք կաղաքեին ու կողայֆարեին: Դա կարող էր փոխել «ատյասանբության» ընթացքը, քանի որ Ալեքսանդրապոլի ելույթի ճնշմանը նույնպես այն, որ արտաքին օգնությունից հույսները կտրած հայ բոլշևիկները, որոնք հասկացել էին ՀՀ-ում բոլշևիկյան հեղափոխում իրականացնելու սեփական հնարավորությունների անբավարարությունը, որոշեցին հանձնվելու վերաբերյալ բանակցություններ սկսել ֆառաֆին մոտեցող ՀՀ բանակի ներկայացուցիչների հետ¹³: Իսկ ո՞րն էր Կարմիր բանակի ուժերը մայիսի 20-ին Քարվանսարա մտնելու իրական նպատակը: Փաստերը մեզ այն համոզման են բերում, որ դրա նպատակն էր շեղել ՀՀ կառավարության ուսուցողությունը Ղարաբաղում նախադասարարական դեղիքից: Նախաստեղծված էր հարձակումը Ղարաբաղի վրա, որտեղ գտնվում էր Կասսանյան Կանայանը (Կո): Կարմիր բանակի գործադիր մոսկովյան Քարվանսարա ոգևորելու էր հայ բոլշևիկներին, որոնք խոչընդոտում էին բարձրացնելու Քարվանսարա-Դիլիջան սարածֆերում: Նոր-նոր ՀՀ մեծ ֆառաֆներում բոլշևիկյան ելույթները ճնշած կառավարությունն իր բոլոր ուժերը նետելու էր

այդ ուղղությամբ, ինչի հետևանքով Կոն գրկվելու էր օգնություն ստանալու հնարավորությունից: Նա օգնություն չէր կարող ստանալ նաև Չանգեզուրից, որտեղ սկսվել էին բոլշևիկների խռովությունները, և սեղի ղեկավարությունը լարում էր ուժերը՝ դրանք ճնշելու համար¹⁴:

Մայիսի 21-ին ՀՀ կառավարությունը բողոքի նոստ ուղարկեց Ադրբեջանի բոլշևիկյան ղեկավարությանը՝ նշելով, որ երկու երկրների միջև դաստերազմական գործողություններ չեն սկսվել և Քարվանսարայի դեղիքը սեղի կտրած ցավալի բյուրիմացությունների¹⁵: Կրանից հետո Կարմիր բանակի հիշյալ «գործադիր» մասն Դիլիջան ու այնտեղ մայիսի 21-ին հեղկոմ հաստեղծի¹⁶: ՀՀ կառավարությունը Դիլիջան ուղարկեց կառավարական զորքեր և կամավորական զորամասեր, որոնք շուտով ազատագրեցին Դիլիջանը¹⁷:

¹³ Արաբյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1998, էջ 438:

¹⁴ «ԲԵՀ», 1998, թիվ 1, էջ 22-23:

¹⁵ Մասունի Կ., էջ 122:

¹⁶ Արաբյան Ս., էջ 424:

¹⁷ Մասունի Կ., էջ 129:

Ալ. Խաչատրյան

Գալիս էր 1920 թ. մայիսի 28-ը՝ ՀՀ անկախության հռչակման երկրորդ տարեդարի օրը, որի նախօրյակին բոլշևիկների ելույթները ճնշված էին ամենուր: Արդեն հայտնի էր դարձել Քարվանսարա և Դիլիջան մասն Կարմիր բանակի գործադիր բուն նպատակը: Մայիսի 23-ին Շուշի էին հասել Կարմիր բանակի զորամասերը, մայիսի 25-ին Կոն իր ջոկատով ստիպված հեռացել էր այնտեղից, և Ղարաբաղը հայտարարվել էր խորհրդային¹⁸: ՀՀ կառավարությունը՝ զբաղված Դիլիջանի ելույթի ճնշումով, ուշացել էր ու կանգնել փաստի առաջ: Իսկ թե Կարմիր բանակի ի՞նչ ուժեր էին խորհրդայնացրել Ղարաբաղը, մեր տեսակետի հիմնական հաստատող փաստն է: Ղարաբաղը խորհրդայնացրել էր Աղստաֆայում սեղակաված Կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիան, որն իր զորաջոկատը Քարվանսարա մտնելու հաջորդ օրը հրաման էր ստացել Երևանի դեղի Կարաբաղի սահմանը՝ Թարթառի Երջանում կենտրոնանալու համար¹⁹:

Հայ բոլշևիկների մայիսյան ելույթներին վերաբերող մյուս կարևոր խնդիրը դրսից ստիպող օգնության և դրա չգալու խնդրի դարձաբանումն է: Որքան էլ որ զարմանալի կթվա, բայց ժամանակաբաժանի տրամաբանությունից բխում էր, որ խորհրդայնացված Ադրբեջանին բոլորովին ձեռնհաս չէր ՀՀ խորհրդայնացումը մայիսին: Այդ են աղագուցում փաստերը: 1920 թ. ապրիլի 29-ին ՀՀ կառավարությունը վերջնազոր ուղարկեց Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահին, որտեղ ասվում էր, որ մարտի 22-ից մուսավաթականների բանակը հրի ու սրի է մասնել Ղարաբաղը, որ այդ բանակը այսօր էլ այնտեղ է և անում է նույն բանը: ՀՀ կառավարությանն են հասել լուրեր, որ դրանց օգնության են հասնում նոր ուժեր, այս անգամ արդեն խորհրդային զորքերի տեղով: Հույս էր հայտնվում, որ Ադրբեջանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը հավասարիմ կմնա ազգերի ազատ ինֆորմացիան իրավունքի²⁰: Մեկ այլ փաստաթղթի համաձայն, որ թվագրվում է նույն ապրիլի 29-ով, Թիֆլիսի ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը հայտնում էր, որ իրեն ստուգադեպ հայտնի էր դարձել, որ Եվլախը գրաված Կարմիր բանակն առաջ է Երևանում Շուշի ճանադարհով նպատակ ունենալով միանալու Բեմալականների անասոլիական բանակի հետ: Ադրբեջանի ժամանակավոր ժողկոմի նախագահ Մուլթանովը Թիֆլիսի ներկայացուցիչ Բամմասովին հաղորդել է, որ Կասսանը իրենց համար վստահավոր չէ, իսկ եթե ՀՀ ղեկավարությունը

փորձի խանգարել Կարմիր բանակի Երևանը, իրենք կդատարարեն ՀՀ-ի դեմ: Իսկ անասոլիական զորքի հետ միանալը սեղի էր ունենալու ոչ թե Կասսանի, այլ Հայաստանի և, մասնավորապես, Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի վրայով²¹: Ադրբեջանն այստեղ հետադարձում է սեփական Երբե Կարմիր բանակն անցնում է երեք վիճելի սարածֆների վրայով, աղա դրանց «խորհրդայնացումը», այսինքն՝ կցումը Ադրբեջանին, իրական կերպարանք է ստանում: Այն, ինչ չէր կարողացել անել մուսավաթական Ադրբեջանը, անելու էր խորհրդային Ադրբեջանը՝ Կարմիր բանակի ուժերով: Փաստորեն, սարածաբանի միակ խորհրդայնացված երկիր լինելը մեծ հնարավորություններ ու հեռանկարներ էր բացում Ադրբեջանի համար:

¹⁸ «ԲԵՀ», 1998, թիվ 1, էջ 22:

¹⁹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.", сборник документов, с. 471-472, § 6Р., 1998, ГЗн 1, із 26:

²⁰ Անդ, էջ 441:

²¹ Անդ, էջ 442:

Ս. Օրջոնիկիձե

Այս թղթագրությունը Ադրբեջանի բոլշևիկ դեկադաները ստանում են ՀՀ աղյուսամբել ցանկացող բոլշևիկների դիմում-խնդրանքը՝ նույնպես ՀՀ խորհրդայնացմանը: Ինչ-ինչ, բայց այդ օրերին Ադրբեջանին խորհրդայնացված Հայաստանի տեսք էր, դեռ ավելին, նրանք դառնում էին այդ օրերին ՀՀ-ի խորհրդայնացնել ցանկացողների կասադի հակառակորդները: Անկախ ՀՀ-ի զարգացումը Ադրբեջանի անցումը հայ-ադրբեջանական վիճելի սարածքներով սոսկ անցում էր, այլ նաև դրանց նվաճում ու հանձնում Ադրբեջանին, ինչի հույս ունեին ադրբեջանցի բոլշևիկները, իսկ խորհրդային Հայաստանի զարգացումն այն լույս անցում էր՝ չկանխորոշելով ոչինչ: Այսպիսով, ճիշտ էր Ալ. Խասիյանը, երբ լուրջում էր, որ՝ ըստ իրեն հասած սեղեկությունների և իր անձնական համոզման, Ադրբեջանը հեռուստամբ հանձնվեց բոլշևիկներին, քանի որ հույս ուներ Ադրբեջանի բանակի միջոցով և Թուրքիայի միջնորդությամբ լուծել սեփական սարածաշխյին խնդիրները²²: Դուրս է գալիս, որ Ադրբեջանից օգնություն ստանալը հայ բոլշևիկների կողմից միանություն էր: Այդ նրանք հասկացան Ն. Նարիմանովից օգնություն խնդրելուց անմիջապես հետո և «աղյուսամբության» կենտրոնը նախնական Դիլիջանից սեղափոխեցին Ալեքսանդրապոլ:

Պետք է նշել, որ Ադրբեջանի բոլշևիկներն այս նկրտումներին լիովին համահունչ էր նաև Թիֆլիսի Կոմբյուրոյի

բոլշևիկների ղեկավարը: Ս. Օրջոնիկիձե միայն մայիսի 22-ին է հեռագրում Վ. Լենինին, թե ՀՀ-ում ծավալվել է բանվորագյուղացիական աղյուսամբություն, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Մարիդանի, Կարաբիլիսայի, Դիլիջանի և Քարվանսարայի կայսրները աղյուսամբել են և հռչակել բանվորագյուղացիական իշխանություն: Նշվում էր, որ նրանք օգնություն են ստանում Խորհրդային Ռուսաստանից, չնայած ավելացնում էր, որ Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը գոյատևել է միայն 4 օր²³: Ի՞նչ ենք տեսնում: Մայիսի 22-ն է, այսինքն՝ մայիսյան ելույթները ՀՀ-ում ամբողջությամբ ճնշված են, միայն Չանգեզուրն է, որ նոր են միայն սկսվում բոլշևիկյան ելույթներ²⁴: Ս. Օրջոնիկիձե կամ սեղյակ չի եղել հայ բոլշևիկների ելույթների մասին, ինչն անհավանական է, կամ էլ դիմամբ ու է հաղորդում դրանց մասին: Երբոր տեսակետն այն է, որ քանզի ՀՀ խորհրդայնացումը, անկասկած, մայիսին Խորհրդային Ռուսաստանի օրակարգում դրված չէր, ապա հայ բոլշևիկների ելույթների մասին ժամանակին կամ ուշացումով Մոսկվային սեղեկացնելը ոչ մի նշանակություն չունեի: Կարելի է կարծել, որ Ս. Օրջոնիկիձեի հեռագրի նույնպես Չանգեզուրում նոր-նոր սկսվող բոլշևիկյան ելույթներից օգուտ քաղել էր, այսինքն՝ այդ զարգացումը այնտեղ Ադրբեջանի բանակի զորամասեր մտնելը: Այսպես թե այնպես, բայց վերոհարադրյալը խոսում է այն մասին, որ հայ բոլշևիկները չէին կարող հույս կադել ո՛չ Ադրբեջանի և ո՛չ էլ Խորհրդային Ռուսաստանի օգնության հետ՝ ՀՀ-ն խորհրդայնացնելու հարցում: Այդ նրանք հասկացել էին դեռևս մայիսի 3-ից 5-ն ընկած ժամանակահատվածում և ավելի զգուշացնել մայիսյան ելույթների վճռորոշ օրերին, երբ Ալեքսանդրապոլում և մյուս քաղաքներում հաստատվել էր նրանց իշխանությունը: Մայիսի 12-ին Թիֆլիսից Կարաբիլիսա հասավ Կոմբյուրոյի սուրհանդակ ոմն Բայյան, որը Հ. Նազարբեյանի անունից ղեկավարեց հայ բոլշևիկներից անմիջապես մարդ ուղարկել Ադրբեջան և հաղորդել, թե որտեղ է գտնվում Ադրբեջանի բանակը: Այն տեսք է օգնության ներկրիսկական դրության մեջ գտնվող Թիֆլիսի Կոմ-

22 Խասիյան Ալ., էջ 252-253:
 23 Ալեքսիյան Հ., Մայիսյան աղյուսամբությունը Կոմիտեի նյութերում (1920 թ. մայիս-սեպտեմբեր), Ե., 1981, էջ 9-10:
 24 «Բեհ», 1998, թիվ 1, էջ 22-23:

բյուրոյին²⁵: Աղյուսաֆայում սեղակայված Ադրբեջանի բանակի 32-րդ դիվիզիան, որի հետ էին կադված հայ բոլշևիկների բոլոր հույսերը, դեռ էր Եսադ ուղարկվել Կոմբյուրոյին օգնության: Չնայած օրեր անց իրավիճակը փոխվեց, և այդ դիվիզիան հրաման ստացավ Եսադվել հարավ ու սիրել Կարաբաղը:

Տարիներ Եսադական խորհրդային ղեկավարները հայ բոլշևիկների մայիսյան ելույթները որակել են որդես «Հայաստանում քաղաքական իշխանությունը գրավելու նախադրյալն»²⁶, իսկ սփյուռքային ղեկավարները՝ որդես հարված նոր կազմավորված և ամրադնդող հանրապետության թիկունքին²⁷: Որդես ղեկավարներն այն բանին, թե ինչն է «աղյուսամբած» հայ բոլշևիկներին օգնության չեկավ Ադրբեջանի բանակը, խորհրդային ղեկավարները սովորաբար ղեկավար էին քերում այն, որ Ադրբեջանի բանակը զբաղված էր Գանձակի (Գյանջա) և Չաֆաբալայի հակահեղափոխական ելույթների ճնշմամբ և ղայաբաղված Ադրբեջանում ու Չանգեզուրում, որոնք Եսադի բանակի ու Կոմբյուրոյին²⁸: Դուրս է գալիս, որ ինչ-որ հակահեղափոխական խռովության ճնշումը կամ էլ Կարաբաղի և Չանգեզուրի դեմ ղայաբաղ իմա՝ դրանց նվաճումը առավել կարևոր էին Խորհրդային Ռուսաստանի համար, քան մի ամբողջ հանրապետության խորհրդայնացումը: Մեր ուսումնասիրությունից դուրս է այն խնդրի քննությունը, թե իսկապես ինչն էր Խորհրդային Ռուսաստանի օգնության չեկավ հայ բոլշևիկներին, սակայն վերոհիշյալ ղեկավարներին մնում են սոսկ «արդարացման» խղճուկ փորձեր:

Մեզանում արդեն առիթներով հաճախ են խոսում այն մասին, որ ՀՀ կառավարությունը ճիշտ կվարվե, եթե 1920 թ. մայիսին իշխանությունը զիջեր բոլշևիկներին: Ոմանք նույնիսկ դասողություններ են անում այն մասին, թե ինչպիսին կլինեին Հայաստանն ու նրա սահմանները, եթե ՀՀ խորհրդայնացումը սեղի ունենար մայիսին: Մեր քննությունը ցույց սվեց, որ իրավիճակը 1920 թ. մայիս ամսին նման դասողությունների սեղ չէր թողնում վերոհիշյալ և հետևյալ ղեկավարներին:

1. ՀՀ կառավարությանը դրսից իշխանությունը բոլշևիկներին զիջելու կամ հանձնելու ունե ղեկավարացվել,
2. որևի հայսնի է, նման ղեկավար կոնկրետ տեսքով ՀՀ կառավարությանը չի ուղղվել նույնիսկ ՀՀ-ում

մայիսյան ելույթները կազմակերպած հայ բոլշևիկների կողմից,

3. Եթե անգամ նման ղեկավար ՀՀ կառավարության առաջ դներ ՀՀ բոլշևիկյան մարմինը՝ Արմենկոմը²⁹, ապա իշխանությունը հանձնել այդպիսի թույլ և անկազմակերպ կառույցի ուղղակի սխալ կլինեի,

4. ՀՀ-ն լեփ-լեցուն էր արևմտահայ գաղթականներով, որոնց համար խորք էր բոլշևիկյան գաղափարախոսությունը, և հենց նրանք էին, որ բոլոր ջանքերը ներդրեցին մայիսյան ելույթների ճնշման գործում³⁰,

5. իրենց լոգոնգներում հայ բոլշևիկներն օգտագործում էին այնպիսի արևմտահայություններ, ինչպես օրինակ՝ «Եսեցեն Ադրբեջանն ու Ադրբեջանի Թուրքիան», ինչպես նաև հենվում էին ՀՀ-ում բնակվող թրքական վրա³¹: Դա նույնպես էր այն բանին, որ Եսադները կամ հեռանում էին նրանց Եսադից, կամ էլ խուսափում նրանցից: Ըստ որում, հենց այն, որ հայ բոլշևիկները հույս էին կադում թրքական հետ, ցույց էր տալիս, որ նրանք չէին վայելում բնակչության լայն մասների համակրանքը և զգում էին մարդկային ռեսուրսների ղակաս: Սակայն հայ ժողովուրդը չէր մոռացել իր ոչ վաղուցվա թեմաներին՝ Թուրքիային ու Ադրբեջանին, որոնք, ինքնըստինքյան հասկանալի է, չէին դադարել այդպիսին լինելուց,

6. ի վերջո, ելնելով վերոհիշյալից՝ բոլշևիկների մայիսյան ելույթները դեռ էր որակել սոսկ որդես խռովություններ, որոնց կազմակերպիչների հետ իշխանությունը հանձնելու մասին խոսելն ինքնին անհիմաստ և անլուրջ է: ՀՀ-ն երկու սարվա դժվարին ճանադարհ անցած և թրված ղեկություն էր, որ հիմնվել էր թուրքական բանակի դեմ սարած փառադանձ հաղթանակների հիմք վրա: Թեկուզ և ադրբեջանի սովյալ գաղթականներով լեցուն, այն կազմակերպված ղեկություն էր, իսկ յուրաքանչյուր ղեկության և նրա կառավարության

25 «ՄԱՀ», էջ 106:
 26 Ալեքսիյան Հ., էջ 18:
 27 Փիլոսոֆիկ Ռ., Հայաստանը ՀՅԴ-բոլշևիկյան յարաբերությունների ոլորտում 1917-1921 թթ., Ե., 1997, էջ 170:
 28 Каднишев А., с. 289.
 29 Իմա՝ Ռ.Կ(Բ)Կ Հայաստանի կոմիտե:
 30 Սասունի Կ., էջ 122:
 31 Անդ:

դարձականությունն է դաժադանել սեփական դեֆակտուսությունը ամեն ճեսակ խռովությունից:

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե ինչո՞ւ, իմանալով, որ դրսից օգնություն չի գալու և վստահ չլինելով սեփական ուժերին, հայ բոլշևիկները սկսեցին «աղքատությունը», աղա դասասխանը հստակ է. նրանք համոզված էին, որ եթե «աղքատություն» սկսեն և կանգնեցնեն Խորհրդային Ռուսաստանին և Կարմիր բանակին փաստի առաջ, կսփռեն նրանց կամա թե ակամա գալ իրենց օգնության: Սակայն նրանց այդ ծրագրերն ի դերս ելան:

Ի վերջո սանք մեր եզրակացությունները և գնահատականները.

1. բոլշևիկների մայիսյան ելույթները ՀՀ-ում ի սկզբանե դասադարձված էին, քանի որ սեղի բոլշևիկները թույլ էին ու անկազմակերպ,

2. նրանք զրկված էին դրսի օգնությունից,

3. նրանք օգնագործում էին սխալ և չարդարացված կարգախոսներ՝ իրենց դեմ հանելով արևմտահայ գաղթականությանը,

4. նրանք հենվում էին ՀՀ թրֆության վրա և հույս կադում նույնիսկ Թուրքիայի օգնության հեժ,

5. բոլշևիկները չէին վայելում ժողովրդի լայն մասսաների համակրանքը, ինչը նդաստեց նրանց «աղքատության» ճնեմանը:

Այս ամենի լույսի սակ հայ բոլշևիկների ելույթը միանեանակ դեժ է որակել որդես խռովություն, որը հարված հասցրեց ՀՀ-ին՝ նդաստելով նրա թուլացմանը և թուրֆական հարձակման համար հարթելով հեժ ճանադարհ: ՀՀ-ից հեռանալուց հեժո նույնիսկ նրանք գունդ կազմեցին Ադրբեյջանում և կռվում էին ՀՀ-ի դեմ³²:

³² Токарежский Е., Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1957, с. 277: